

*Мисик І.Г.,
доктор філософських наук,
професор кафедри філософії і соціології
Державного закладу «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»*

*Телилим І.В.,
кандидат політичних наук*

СОЦІОКУЛЬТУРНА ДИХОТОМІЯ ТА СПЕЦИФІКА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ ЯК УМОВИ КОНФЛІКТНО-КРИЗОВОГО ХАРАКТЕРУ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ

Анотація. У статті розглядаються тенденції та механізми втілення ліберального проекту в український політичний простір, перешкоди цьому процесу та його наслідки.

Ключові слова: номенклатурний соціалізм, номенклатурний капіталізм, українська еліта, приватизація влади, ліберальні проекти.

Лібералізм української еліти перших років незалежного існування проявлявся, передусім, у засвоєнні груповою свідомістю символічної матриці «приватна власність». Практичним втіленням цього стала тенденція, яка запанувала ще за часів «пізнього Горбачова» — «приватизація влади». В результаті, номенклатурний соціалізм перетворився на номенклатурний капіталізм. Відповідним було й прагнення до просування лише на одній ділянці лібералізації — економічній — без врахування всього комплексу суспільних реалій та без суттєвого відкриття політичного простору для «некомпетентних» мас. Політичний клас пропонував соціуму ліберальний проект у його редукованому, ранньому варіанті, без врахування суттєвих коректив більш пізніх і, відтак, модерних ревізій.

Так званий «path dependency», у випадку із елітою, проявився у відвертому етатизмі правлячого класу. Навіть особисті конфлікти ключових політичних акторів першої половини 90-х років ХХ ст. не порушували групового консенсусу щодо особливої цінності держави, як механізму реформування та управління економікою і всіма іншими сферами суспільного життя. Не даремно, найбільш ефективними засобами впливу на макроекономічну ситуацію в країні стали державна митна та податкова служби. Своєрідною традицією стала і практика безпосереднього адміністративного втручання у виробництво та фінансово-грошові процеси, за умови збереження за державою

чималого обсягу розподільчих функцій (в основному, через бюджетні важелі). Відповідно, починаючи із 1991 року, в країні послідовно створювався авторитарний управлінський гібрид, який об'єднав у собі елементи автократичного президентського врядування із радянською бюрократично-номенклатурною практикою. Лише на перший погляд парадоксальним може виявитися ствердження про те, що на початкових етапах незалежного існування країни, вітчизняна еліта була більше заклопотана розбудовою саме держави, а не політичної системи суспільства. Справа в тому, що організованість та ефективність неформальних механізмів вирішення суперечок в середовищі правлячого класу забезпечували усталеність політичних інститутів та дієвість системи розподілу влади, а не навпаки. Як своєрідний доказ цьому, можна привести специфічну «політичну мову», що почала формуватися в процесі таких «позаінституційних» практик. Зокрема, слова «реформа» та «реформування» не сприймалися ані пересічними громадянами, ані професійними функціонерами, як щось спрямоване на функціональне поліпшення чи вдосконалення конституційного інституційного ладу або введення економічних інновацій. На «глибокій» політичній мові, «реформа» — означала лише новий етап апаратної боротьби, результатом якої була зміна розподілу сил основних «контролерів» владних ресурсів чи, навіть, витіснення їхніх окремих представників з політичної арени. Про цей «макіавелістський цинізм» української еліти згадував й С. Рябов, коли констатував розповсюдженість практики підміни державних рішень міркуваннями політичної доцільності [1, 78].

Варто зазначити, що створювана політичною елітою система інституційного панування не лише спиралася, але й чинила зворотній вплив на символічні матриці масової свідомості українських

громадян. Так, за спостереженнями закордонних дослідників, сучасні українці, стимульовані авторитарними аспіраціями «своєї» еліти, активно створюють попит на «сильну руку» в політиці: «Респонденти вважають, що за радянських часів українське суспільство було більш законслухняне, головним чином через те, що радянська система була більш суворою, із чіткою та сильною вертикаллю влади... Існуюча нині демократична система сприяє правовому нігілізму й анархії...» [2, 105]. Враховуючи це, перебільшенням видається твердження деяких вітчизняних авторів, що ані суспільство, ані провідники правлячого прошарку чітко не усвідомлювали, заради чого запроваджується інститут президентства та якими можуть і повинні бути оптимальні межі його функціонування [3, 759]. Насправді, маємо справу із чи не єдиним добре спланованим інституційним нововведенням – відлунням авторитарної природи радянської політичної культури.

Найявнім є також і відверто випереджальний (у порівнянні із соціальними реаліями) загальний характер інституційних новацій. Стимульовані «сприятливою зовнішньополітичною кон'юктурою», законодавчі нововведення і, в першу чергу – гарантії громадянських прав та свобод досить часто не знаходили відповідного підґрунтя у правосвідомості переважної більшості українців. Країна перших років незалежності підтверджувала аксіоматичність сентенції Р. Дарендорфа: «Потрібно буде шість місяців на реформу політичних систем, шість років на зміну економічних систем та шістьдесят років на революцію у свідомості та серцях людей» [цит. за: 4, 98-99].

Таким чином, культурно-історичні константи, що впливали на соціополітичну ситуацію в Україні, були дихотомічними за своєю природою: на латентному рівні – бажання індивідуальної свободи, цінування приватної власності, прагнення до економічного успіху; на рівні публічному – формальна демократія, конкурентний авторитаризм, пасивність та атомізація суспільства, велика дистанція влади тощо.

Ця фундаментальна соціокультурна дихотомія не могла не позначитися й на специфіці конституційного процесу в Україні, який, в свою чергу, мав та продовжує зберігати конфліктно-кризовий та циклічний характер.

Попри суперечливість процесів «розбудови» української держави початку 1990-х років, були всі підстави констатувати значний вплив ліберального проекту політичної системи, що його відчували вітчизняні «батьки – засновники»: Декларація державного суверенітету України 1990 р. містила важливі положення про розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову

гілки, закріплювала принцип суверенності народу, рівності перед законом усіх громадян, незалежно від їхнього походження та соціального статусу.

Не принижуючи значення Декларації державного суверенітету у визначенні напрямків розвитку української політичної спільноти, автори статті вважають за доцільне звернути більше уваги саме на Конституцію України. Не зважаючи на те, що світовий досвід свідчить на користь існування певного історичного проміжку часу між проголошенням Конституції держави та реальним виконанням кожного із її положень, без цього фундаментального «суспільного договору» існування політичних інститутів, базованих на функціональній позитивності, було б занадто проблематичним.

Постаючи як кодекс правил чесної суспільної взаємодії, Конституція спрямовує діяльність управлінських інститутів у відповідності до загальних уявлень представників політичної спільноти про бажаний соціальний лад. Крім того, Основний закон, за своєю суттю, відкриває великі можливості для відповідності державного управління соціальним процесам, формування громадянського суспільства та розвитку особистісних якостей громадян. Але для цього його зміст повинен бути однозначно витлумаченим й однаково беззастережно виконуватися усіма без винятку суб'єктами конституційних правовідносин. Ця суперечка між змістом конституційних норм та реальним втіленням їх у політичній практиці, дала змогу К. Левенштейну розподілити всі відомі конституційні акти на три ідеальні різновиди:

1. «Семантична конституція» – слугує за декоративний елемент авторитарного режиму і закріплює його легітимність;

2. «Номінальна конституція» – встановлює ідеалістичну структуру суспільства;

3. «Нормативна конституція» – намагається досягти високого рівня відповідності конституційних приписів та суспільно-політичної реальності [цит. за: 5, 34].

Якщо взяти за основу схему К. Левенштейна, то найвідоміші світові конституційні акти можна розмістити у системі координат, утвореній полюсами «ідеалістичність – дієвість», а саму українську Конституцію визначити як «нормативно-номінальну». Дійсно, вітчизняний Основний Закон містить в собі класичну «тріаду природних прав людини» Дж. Локка – життя (ст. 27), свобода (ст. 29) та приватна власність (ст. 41); закріплює принцип розподілу влади із відповідною системою стримувань та противаг; визначає незалежність судочинства тощо [6]. Але, попри те, що в інших країнах регіону Східної Європи процес творення Конституції виявився основою й одним із

найважливіших індикаторів успішного політичного транзиту, в Україні процеси вироблення, впровадження та подальшої зміни Основного закону постали першоджерелом інституційної нестабільності. По суті, починаючи з політичної кризи 1992-1993 рр., через укладання «Конституційного договору» 1995 р., прийняття під загрозою референдуму Конституції 1996 р., «всенародне обговорення» президентських ініціатив 2000 р., «конституційних поправок» 2004 р. та рішення Конституційного Суду 2010 р. маємо справу не лише із перманентним протистоянням всередині правлячого класу, але й з намаганнями політичної еліти країни віднайти формулу легітимації своєї влади [7, 35-39]. Протягом всього цього періоду спостерігалися «коливання» представників правлячої еліти між полюсами правового позитивізму та нігілізму. В свою чергу, в цей самий хронологічний період фіксуються, принаймні, два «малих» конституційних цикли, які відобразили послідовну зміну форми правління з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку і, навпаки. Те розмаїття пропонованих варіантів організації інституційного дизайну політичної системи та принципів облаштування сфери Політичного (бікамеральний / однопалатний парламент, президентська / парламентська або змішана республіка) свідчить на користь того, що Україна ніколи не мала досвіду Конституції як важливого орієнтиру, запоруки стабільності та стримувального фактора в політичних суперечках. За суттю, весь процес написання Основного закону відбувався в межах декларативного конституціоналізму без верховенства права. Декларативний або квазіконституціоналізм є системою, де прийняття найважливіших політичних рішень виведено із сфери конституційного контролю за рахунок збереження інституційних лакун (на зразок невизначеного статусу Антимонопольного комітету, Фонду держмайна, Державного комітету з телебачення та радіомовлення) та суперечностей в Конституції, а також наділення голови держави надзвичайно великим обсягом повноважень. Спроби українського політичного класу уникнути пасток квазіконституціоналізму проявлялися у різноманітних лідерських пактах, на зразок «Універсалу національної єдності» та намаганнях провести новий текст Конституції в обхід Верховної Ради України шляхом всеукраїнських референдумів. Окреслена модель взаємовідносин окремих лідерів екстраполювалася на взаємодію гілок державної влади, яка стало відтворювала цикл «конфлікту — ескалації — взаємного блокування — компромісу за круглим столом», доводячи власну слабку структурування [8, 19-20]. Поряд із цим, згадані консультації, домовленості,

договори та «універсали» не гарантували врахування інтересів суспільства, а лише доступ окремих груп до процесу прийняття рішень. В результаті, корпоративізм на макро-, мезо- та мікрорівнях суспільно-політичної системи ставав альтернативою традиційним політичним інститутам демократії — виборам та парламенту. Управлінські функції все частіше витіснялися клієнтелізмом та клановістю [9, 7-9].

Формально, на другу половину 1990-х рр. в Україні були сформовані усталені процедури та інститути ліберальної демократії: проводилися конкурентні вибори, функціонував парламент, діяла багатопартійність, недержавні ЗМІ тощо. Ця «зовнішня демократичність» багато в чому була результатом свідомого втручання із боку еліт, наслідком прояву процедурного сценарію демократизації України. Активне застосування методики політичного інжинірингу для встановлення бажаних параметрів соціальності (характерна ознака ліберальної парадигми трансформацій), в українському культурному середовищі супроводжувалося інтенсивними конфліктними взаємодіями між представниками різних елітарних груп та знайшло своє втілення у специфічному інституційному дизайні вищих органів державної влади, у тому числі і державної служби.

Так, окрім суто законодавчих проблем, що мають у переважній своїй більшості характер об'єктивних чинників, які ускладнюють функціонування виконавчої гілки влади, є й суто суб'єктивні перешкоди на шляху до її ефективної діяльності. Йдеться про девіації поведінки представників державної служби України. Як, не без сарказму, зазначає Ф. Фукуяма: «Теоретично, постать розумного чиновника, який працює в країні та витрачає всі сили на розвиток певного перспективного сектору економіки, виглядає досить достовірно. Проте, на практиці політичні чинники, як правило, швидко починають вести владу у невірному напрямку» [10, 35]. Низький рівень індивідуальної та корпоративної управлінської культури, правова та інституційна незахищеність держслужбовців, низький рівень оплати праці, висока політизованість процесу прийняття управлінських рішень тощо, призвели до виникнення в Україні феномену «блокади» урядової діяльності. Світова практика свідчить на користь того, що, якщо уряд нездатний проводити власні рішення щодо перерозподілу ресурсів, він делегує (іноді — під зовнішнім примусом) ці повноваження групам інтересів та регіональним «командам». Крім того, в специфічних пострадянських умовах, система державного управління та її центральне ядро опинилися тісно пов'язаними із інтересами політико-адміністративних асоціацій, які сформувалися у структурі

виконавчої влади. Йдеться про внутрішньоурядову політику блоків та корпоративних утворень, різноманітних «партій» та союзів всередині правлячих кіл. Реальними проявами цих девіацій стали: корупція, конкуренція за адміністративну ренту, відсутність чіткого розмежування державних та особистих інтересів тощо. Маємо численні приклади непрозорих зв'язків державної бюрократії та великого корпоративного капіталу (певний різновид спотвореної американської системи обміну кадрами бізнесу та держуправління). Правляча бюрократія делегує бізнесу саме ті функції управління, які в жодному випадку не підлягають «делегації» — розробка реформ, визначення норм та правил політичної взаємодії. На додаток до цього, згадана «делегація функцій» здійснюється не по відношенню до об'єднань всіх учасників ринку, а окремих його, «найбільш зацікавлених», учасників. Як наслідок, у сприйнятті населенням України, державне управління постає як симбіоз бюрократизму та адміністративного свавілля.

У випадку із Україною, доводиться констатувати, що діяльність Верховної Ради суттєво відрізняється від настанов ліберальної парадигми.

На відміну від країн ліберальної демократії, де послідовно вживаються заходи щодо законодавчого закріплення права парламентської опозиції на дієвий контроль над владою та висування законодавчої альтернативи, наділення груп громадян правом законодавчої ініціативи тощо, в Україні велася послідовна робота із викорінення цих «організаційних незручностей».

Доводиться констатувати, що такого самого характеру формальної відповідності вимогам ліберальної парадигми організації політичної системи суспільства набула й вітчизняна судова гілка влади.

Фіксуючи недоліки вітчизняного варіанту реалізації ліберальної вимоги щодо розподілу повноважень гілок влади, слід констатувати, що саме представники правлячого класу були винуватцями домінування агентивної складової функціонування політичної системи над власне структурно-інституційною компонентою. Функціональна слабкість та низька легітимність управлінських інститутів (цілком природні явища в умовах домінування агентивної складової політичного життя країни) неминуче наділяли статусом ексклюзивних політичних акторів представників великого корпоративного капіталу — провідних «владних акціонерів». Цим було підтверджено один із фундаментальних законів будь-якої кібернетичної системи: штучні організаційні механізми, створені людиною для розширення сфери управління, є менш плюралістичними у порівнянні із суспільними структурами,

якими вони покликані керувати. Друга складова (зменшення громадського контролю) послідовно вирішувалася завдяки маніпуляціям представників політичного класу із принципами виборчого права.

Суттєвою перешкодою можливостям громадянського суспільства продуктивно брати участь у подіях на політичній арені та впливати на зміни в політиці була й нездатність української політичної еліти сформувати стабільний уряд та гарантувати функціональну ефективність парламенту. Останні факти характеризують ступінь референтності української політичної системи. Тому актуальною продовжує залишатися надзвичайна функціональна переважаність українських міністерств, які, окрім вироблення загальної стратегії розвитку відповідних галузей, зайняті ще й видачею різноманітних ліцензій. Долання цих системних недоліків, на глибоке переконання авторів статті, можливе лише за умови послідовної лібералізації управлінської підсистеми вітчизняного соціуму, основними складовими процесу якої є: у короткотерміновій перспективі — раціоналізація інституційного дизайну (функціональний принцип), підвищення адаптивності та референтності, зниження витратності органів державного управління; у середньотерміновій перспективі — децентралізація та деконцентрація влади в межах політичної системи в цілому.

Література:

1. Рябов С. Вибори як дзеркало протиріч українського суспільства / С. Рябов // Вибори та демократія. — 2004. — № 2. — С. 76-80.
2. Грьоделанд О. Б. Культурні засади, корупція та Помаранчева революція / О. Б. Грьоделанд // Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 96-121.
3. Політична система для України: Історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Гаркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін. ; гол. ред. В. М. Литвин. — К. : Ніка-Центр, 2008. — 988 с.
4. Грьоделанд О.Б. Культурні засади, корупція та Помаранчева революція. — С. 96-121.
5. Бредіс І. Конституційна реформа 2004 року: витоки, рушійні сили та наслідки / І. Бредіс // Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 31-50.
6. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К. : Преса України, 1997 — 80 с.
7. Бредіс І. Конституційна реформа 2004 року: витоки, рушійні сили та наслідки. — С. 31-50.
8. Зімон Г. Після Помаранчевої революції: тернистий шлях до демократії / Г. Зімон // Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 13-28.
9. Макаренко В. П. Правительство и бюрократия / В. П. Макаренко // Социологические исследования. — 1999. — № 2. — С. 3-14.
10. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма. — М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. — 730 с.

Мысык И.Г., Телылым И.В. Социокультурная дихотомия и специфика конституционного процесса в Украине как условия конфликтно-кризисного характера современного развития. — Статья.

Аннотация. В статье рассматриваются тенденции и механизмы воплощения либерального проекта в украинское политическое пространство, препятствия этому процессу и его последствия.

Ключевые слова: номенклатурный социализм, номенклатурный капитализм, украинская элита, приватизация власти, либеральные проекты.

Mysyk I.G., Telylym I.V. Social and cultural dichotomy and specific character of the constitutional process in Ukraine as conditions of the conflict and crisis character of the modern development. — Article.

Summary. The article studies tendencies and mechanisms of embodiment of liberal project in the Ukrainian political space, obstacles preventing such process and its consequences.

Key words: nomenclatural socialism, nomenclatural capitalism, Ukrainian elite, privatization of power, liberal projects.